

De Johanni(e)ter Orde in Nederland (4)

Tom Versélewel de Witt Hamer

Van de Commanderij Oosterwierum, iets ten zuid-oosten van Delfzijl, nabij het voormalige dorp Heveskes, zijn maar weinig sporen terug te vinden. Net als de Commanderij Wijtwerd, was Oosterwierum een vrouwenklooster, dat echter in 1481 werd omgevormd tot een mannenconvent. De commanderij lag op een gedeelte van de wierde Heveskesklooster die in de jaren zestig/zeventig van de vorige eeuw is afgegraven ten behoeve van de oprukkende industrialisering van Delfzijl. Bij deze afgravingen is veel archeologisch materiaal ontsloten.

> De reformatie van 1481

Wanneer we kijken naar de bewoners van de commanderij Oosterwierum, moeten we onderscheid maken tussen de periode vóór en na 1481. In dat jaar bepaalde de balije Steinfurt, waaronder de commanderij Oosterwierum conform de organisatie van de orde ressorteerde, dat het klooster hervormd zou worden volgens de regels en statuten van de Johannieteer commanderijen te Straatsburg en Keulen. Deze reformatie hield in dat: de "juncfrouwen ende vrouwenpersonen" die hun professie (kloostergeloften) hadden afgelegd, naar een ander huis van de Johannieteer orde gestuurd moesten worden, zodat Oosterwierum voortaan uitsluitend een mannenklooster zou zijn. Als commandeur, belast met de hervorming, werd Arnt Zekelhorn aangesteld, pas-

toor te Haren (Gr). Hij kreeg verregaande bevoegdheden om zijn taak te kunnen volbrengen. Zo mocht hij lieden uit de commanderij, die zich zouden verzetten naar orderecht berispen en straffen, ook met de kerker, en indien nodig mocht hij de hulp inroepen van het wereldlijk gezag.

Als onderdeel van de reformatie werd bepaald dat geen enkele commandeur in het vervolg nog lekenbroeders of -zusters mocht opnemen door hun "de orde en het kruis" te verlenen. Zo mochten de lekenbroeders en -zusters geen professie meer afleggen en moesten zij voortaan een habijt dragen dat hen onderscheidde van de geprofeste conventualen. Verder mochten de lekenbroeders niet meer als stemge-

Commanderij Oosterwierum

rechtigden tot het huiskapittel worden toegelaten, een ontwikkeling die zich terzelfder tijd ook voerde binnen de kloosters van andere kloostergemeenschappen in Frisia (zie ook Johanniternieuws van december 2008, pag. 16).

In het visitatieverslag uit 1495 van de commanderij Oosterwierum worden als bewoners genoemd de commandeur en vijf ordebroeders. Van ordezusters wordt geen melding meer gemaakt. Oosterwierum was dus omgevormd van een dubbelklooster in een mannenklooster. Volgens het visitatieverslag van 1540 woonden in de commanderij vier priesters waaronder de commandeur en twaalf lekenzusters. De commanderij was kennelijk nog steeds een mannenklooster want van geprofeste zusters was geen sprake.

> De commanderij

In een valse oorkonde van 1237 is voor het eerst sprake van de commanderij Oosterwierum. Het is maar zeer de vraag of de daarin genoemde commandeur, een zekere Georgius, ooit bestaan heeft. Met zekerheid wordt de commanderij genoemd in een oorkonde uit 1319. Van twaalf commandeurs zijn in de overgebleven archiefstukken de namen bekend, de laatste onder hen was Wernerus Swollis, vermeld in 1607.

Impressie van de commanderij Oosterwierum door B. Brobbel, 1989. Getekend op basis van de opgegraven klooster fundamenteën.

Oprukkende industrialisering van Delfzijl. Op de voorgrond het terrein waar de commanderij Oosterwierum gestaan heeft.

Het ordehuis Oosterwierum wordt in de visitatieverslagen van de orde beschreven als “een tamelijk groot” huis. Het was gelegen op een wierde iets ten zuidoosten van Delfzijl, niet ver van de Eems, aan de openbare weg van de stad Groningen naar Embden (D). Door het archeologisch onderzoek dat in de jaren 1982–1988 door de Rijksuniversiteit Groningen werd verricht naar de wierde Heveskesklooster op het industrieterrein van het Havenschap Delfzijl, is het een en ander bekend geworden over het kloosterterrein en zijn bebouwing. Hiervan resteerden het fundament van twee elkaar overlappende kerkgebouwen, dat van een ander stenen gebouw van 9 bij 19 meter buitenwerks, delen van de fundamenteën van een muur die het commanderijterrein omgaf, twee eveneens rond het terrein lopende grachtenstelsels, de onderbouw van een brug over een van de grachten en het kerkhof. Waarschijnlijk werd in de vijftiende eeuw het oude kerkgebouw afgebroken, waarna de stenen werden gebruikt voor de bouw van een nieuwe kerk. Aan de noord- en zuidzijde van de kerk had begraving plaatsgevonden. Onder de begravenen bevonden zich mannen, vrouwen en kinderen. Het terrein waar de commanderij zich bevonden heeft ligt aan de Kloosterlaan op het industrieterrein van Delfzijl (coördinaten: noord 53° 18' 07" / oost 6° 58' 17").

Bakstenen fundering van de tweede kerk, opgetrokken uit de vrijkomende stenen van de eerste kerk, 15e eeuw. Waarschijnlijk werd de eerste kerk afgebroken wegens verzakking door ontwatering.

Foto: Archeologisch Instituut Rijks Universiteit Groningen.

In de stad Groningen bezat de commanderij een refugium (stadshuis). Dit zogenaamde "Oosterwierumer huis" was een tamelijk groot complex dat uit meerdere huizen bestond. Het lag aan de oostzijde van de tegenwoordige Schoolstraat en was een van de grootste refugia in de stad Groningen. Er hoorde een diepe tuin bij, waaraan ook nog

enkele huizen stonden, die bij het refugium hoorden. Het hoofdhuis, dat tegenwoordig bekend is onder de naam "Ommelander Huis", kreeg in 1784 een nieuwe voorgevel, waarbij een deel van het oorspronkelijke torentje werd afgebroken en bij de gevel werd ge-

Door zijn ligging aan de openbare weg ondervond het klooster veel hinder, vooral in tijden van oorlog. Zo werd Oosterwierum in het jaar 1505 door plunderende Groningse soldaten van alle vee beroofd. In 1536 werd het klooster door Gelderse soldaten geplunderd waarbij alle oude boeken en registers verloren gingen. Er trokken veel soldaten en ook kooplieden langs het klooster, waar zij ongetwijfeld een nachtverblijf en iets te eten aangeboden kregen. Uit de visitatieverslagen blijkt dat de commanderij enorme hoeveelheden voedsel inkoocht, die onmogelijk alleen door de oorspronkelijke bewoners van het klooster geconsumeerd konden worden.

> Bezittingen

Niet ver van Oosterwierum verwijderd bevonden zich in de 14^e/15^e eeuw nog twee andere Johannier commanderijen: Goldhoorn en Oosterwiltwerd. Beide commanderijen – waarover niet veel bekend is – zijn in de tweede helft van de 15^e eeuw als voorwerk ingelijfd bij de commanderij Oosterwierum (zie aparte kaders). Verder bezat de commanderij nog een voorwerk in Nijenhuis ten zuid-westen van het voormalige plaatsje Oterdum, dat in de zeventiger jaren van de twintigste eeuw volledig werd afgebroken om plaats te maken voor industrieterrein.

Oosterwierumerhuis aan de Schoolstraat nr. 13 te Groningen. De restanten van de oude traptoren aan de rechterzijde van het gebouw zijn duidelijk herkenbaar. Een miniatuur van dit huis staat in Madurodam.

Commanderij Goldhoorn

Over de commanderij Goldhoorn is maar weinig bekend. De commanderij lag tussen Finsterwolde en Oostwold in Noord-Oost Groningen, juist binnen de Reiderdijk, die ter plekke het Dollardwater moest tegenhouden. De commanderij bestond al in het jaar 1319. Volgens een oorkonde uit dat jaar was de commandeur van "Fynsterwald" (Finsterwolde) betrokken bij een geschil tussen een aantal Friese commanderijen en de balije Steinfurt, waar zij rechtens de organisatiestructuur van de orde toe behoorden.

In 1424 werd het bezit van de commanderij belangrijk uitgebreid door een schenking van hoofdeling Brunger (II) van Locquard, die het klooster een groot landgoed in Heiselhusen (gelegen ten noordwesten van het Oostfrieze Campen) schonk. In economisch opzicht ging het niet goed met de commanderij Goldhoorn, die vanwege zijn ligging erg veel te lijden gehad moet hebben van overstromingen in het Dollardgebied. Als in 1446 blijkt dat het voorwerk Heiselhusen meer responsgeld aan de orde moest afdragen dan het hoofdhuis Goldhoorn, wordt besloten dat Heiselhusen een zelfstandige commanderij zou worden.

Ergens tussen 1454 en 1494 is Goldhoorn ingelijfd bij de commanderij Oosterwierum. In 1454 treden de commandeurs van Goldhoorn en Oosterwierum nog gezamenlijk op bij de ondertekening van een verdrag over het onderhoud van de Reiderdijken, terwijl in het jaar 1494 slechts de commandeur van Oosterwierum genoemd wordt bij de verkoop van een stuk grond van het klooster Goldhoorn. In het visitatieverslag van 1540 wordt Goldhoorn genoemd als voorwerk van de commanderij Oosterwierum en blijkt dat van de vroegere zelfstandigheid niets meer over is.

Gebied tussen Finsterwolde en Oostwold waar de commanderij Goldhoorn zich bevond heeft. De verbindingsweg tussen beide dorpen draagt nog steeds de naam 'Goldhoorn'.

trokken. Het restant van deze (trap)toren is vanaf de buitenzijde nog duidelijk herkenbaar en is uniek voor de stad Groningen.

De commanderij Oosterwierum schijnt aan het eind van de 15^e eeuw welvarend geweest te zijn. In het visitatieverslag van 1495 van de commanderijen behorende tot de balije Steinfurt, wordt Oosterwierum genoemd als commanderij die de hoogste jaarlijkse afdracht aan de balije betaalde. Het bezat vele landerijen en weidegronden die voor het grootste gedeelte verpacht werden. Uit een inventarisatie uit 1598 blijkt het totale grondbezit circa 1100 hectare te bedragen.

> De brand van 1583

In september 1583 werd de commanderij bijzonder zwaar getroffen. Staatse soldaten onder leiding van Wigbold van Ewsum, heer van Nienoord (nabij Leek), kwamen met 70 tot 80 schepen bij Oterdum aan land en begonnen zich daar, zo'n 2000 man, te verschanzen. Aangezien de soldaten voor hun graafwerk aan de schansen nog geen tien stuiver per dag kregen, hadden ze er gauw genoeg van en sloegen zij aan het plunderen. Zij staken het tot de commanderij behorende voorwerk Nijenhuis, dat vol met koren en hooi zat, in brand, evenals de commanderij zelf. De bijbehorende beesten werden geslacht en meegenomen. Waarschijnlijk is de commandeur, Hieronymus Emin-

ga, met zijn medekloosterlingen na de brand naar het refugium in Groningen verhuisd. Op zijn aandringen verzochten de hoofdmannen, burgemeesters en raad van Groningen, samen met de gecommiteerden van Stad en Ommelanden, aan de leiding van de krijgslieden maatregelen te nemen, om ervoor te zorgen dat de overgebleven stenen van het verbrande klooster niet buiten weten en tegen de wil van de commandeur van Oosterwierum vervoerd of gebruikt zouden worden. Ook de bomen en kwekerijen van de commanderij mochten niet vernield worden.

> Gevolgen van De Reformatie

Tot 1580, het jaar dat de rooms-katholieke stadhouder van de drie noordelijke gewesten, de graaf van Rennenberg, zich afscheidde van de Unie van Utrecht, was er van de reformatie weinig merkbaar. Een oorlog tussen de Spaanse Ommelanden en het staatse Friesland waren het gevolg. Deze zou duren tot 1594, het jaar waarin Groningen zich overgaf aan Prins Maurits, waarbij in het zogenaamde Tractaat

van Reductie bepaald werd, dat er in Groningen en de Ommelanden geen andere godsdienst zou worden uitgeoefend dan de gereformeerde. Ten gevolge van het tractaat kwamen de kloostergoederen al spoedig in handen van de Provinciale Staten. Alleen voor de goederen van de Johannierter Orde werd een uitzondering gemaakt. Zij werden gelijk behandeld als de commanderijen in de overige geünieerde provincies, waaruit blijkt dat er toch wel enig ontzag was voor deze door ridders geleide kloosterorde. Op 5 december 1597 namen de Provinciale Staten van Groningen het besluit de goederen van de commanderij Oosterwierum te inventariseren, met de bedoeling de kloostergoederen in beslag te nemen. Sinds deze inventarisatie, die in juni 1598 klaar was, werd de commanderij voortdurend met opheffing bedreigd. Het waren met name de Groninger Ommelanden die zich tegen de secularisatie van het klooster bleven verzetten. Ondanks dat verzet werd tenslotte in 1609 de commanderij samen met de Johannierter commanderij te Warffum door de Provinciale Staten tot

Commanderij Oosterwijtwerd

De bronnen betreffende het ordehuis te Oosterwijtwerd (ten noordwesten van Appingedam) zijn schaars. Een eerste vermelding van zijn bestaan dateert uit 1466. Vermoedelijk bestond de commanderij – die voortgekomen was uit een voorwerk van de commanderij Dünebroek (D) - toen al geruime tijd. Dezelfde oorkonde bevat ook de naam van de enige bekende commandeur: Johan Ulkens van Hede.

In 1475 werd Oosterwijtwerd door een aantal personen uit het ordehuis van Steinfurt gevisiteerd. Naar aanleiding van deze visitatie werd tijdens een in hetzelfde jaar gehouden regionale kapittelvergadering gemeld dat het huis te Oosterwijtwerd gedurende de ambtsperiode van een aantal commandeurs zeer "verderfflick" (armlastig) geworden was. De vergadering besloot dat de commanderij Oosterwierum de commanderij Oosterwijtwerd, wegens de slechte financiële situatie, gedurende een jaar zou aannemen. Een jaar later kwam tijdens de regionale kapittelvergadering de kwestie wederom aan de orde. Omdat Oosterwijtwerd nog steeds in diepe schulden zat, verzocht de commandeur van Oosterwierum dat Oosterwijtwerd weer van Oosterwierum losgemaakt werd. Men was van mening dat de commanderij als voormalig voorwerk van Dünebroek door de commandeur van dat ordehuis zou moeten worden aangenomen. Deze weigerde echter, waarna besloten werd Oosterwijtwerd met al zijn toebehoren definitief in te lijven bij Oosterwierum, waardoor de commanderij met zijn omliggende bezittingen weer tot voorwerk werd gedegradeerd. Tot deze bezittingen behoorde de parochiekerk van Oosterwijtwerd, gewijd aan Maria, die tweede helft 12e, begin 13e eeuw gebouwd is (zie afbeelding boven).

Van links boven naar rechts onder: bronzen kopje 13e eeuw, buitenzijde boekbeslag, kloostermoppen, stenen pot ca. 60 cm. hoog, glis (schaats), gouden armband, veterschoen, bronzen zegelstempel van Herman Judicis of Herman Richters, pastoor te Farmsum.

provinciaal bezit verklaard. In 1610 bepaalden Provinciale Staten dat de landerijen van de kloosters aan de meest biedende verhuurd zouden worden en dat de behuizingen ten gunste van de provincie verkocht zouden worden, wat de ondergang voor beide kloosters betekende. Wat er in 1610 nog over was van het klooster Oosterwierum is niet duidelijk. Veel kan het echter niet geweest zijn omdat het vanaf de brand in 1583 niet meer bewoond geweest is.

> Opgravingen

Naast de kloosterfundamenten zijn er tijdens de opgravingen veel gebruiksvoorwerpen ontsloten, waarvan een groot gedeelte uit de periode van de Johannieten commanderij. Voor een deel zijn deze voorwerpen tentoongesteld in het "Muzeeaquarium" te Delfzijl. Verreweg het grootste gedeelte is opgesla-

gen in het depot van de archeologische dienst van de provincie Groningen.

Het betreft naast vele "kloostermoppen" (bakstenen gebruikt voor de bouw van de kerk en het klooster) voornamelijk potten en potscherven, maar ook glasscherven, boekbeslag, schoenresten, schaatsen (glis), knopen, een enkel siervoorwerp en vele botten van de begravenen op het voormalige Johannieten kerkhof. Eén van de mooiste voorwerpen betreft een bronzen kopje uit de eerste helft van de 13e eeuw dat binnen de kerkfundering werd gevonden. Ook ik vond tijdens een rondgang over de inmiddels begroeide zandhopen, achtergelaten na de opgravingen van eind jaren tachtig, nog een kloostermop en een stuk van een menselijk opperarmbeen, misschien wel afkomstig van een Johannieten broeder of zuster.

Bronnen:

- Noordhuis, G.F.: De Johannieten in Stad en Lande, Warffum 1990.
- Boersma, J.W.: Een voorlopig overzicht van het archeologisch onderzoek van de wierde Heveskesklooster, in: Terpen en Wierden in het Fries- Groningse kustgebied, Groningen 1988.